

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ

Fakültə: **İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ**

İxtisas: **MALİYYƏ**

Kafedra: **MALİYYƏ**

Fənn: **MALİYYƏ**

REFERAT

Mövzu: **Maliyyə Nəzarəti**

Tələbə: **Astanov Ruslan**

Qrup: **636**

Kurs: **2**

Müəllim: **Həsənova Afidə**

Plan:

- 1.Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti
- 2.Maliyyə nəzarətinin təsnifatı
- 3.Maliyyə nəzarətinin aparılma istiqamətləri
- 4.Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları
- 5.Auditor nəzarətinin mahiyyəti
- 6.Auditorlar palatası və onun vəsifələri
- 7.Maliyyə nəzarətinin təşkili
- 8.Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə
nəzarətinin təkmilləşdirilməsi
- 9.Maliyyə nəzarəti orqanları

1.Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti.

Sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf etdikləri bir şəraitdə xalq təsərrufatının idarə edilməsində,xüsəsen bazar iqt-ı şəraitində nəzarət etmək əsas məsələlərdən biridir.

Hazırda nəzarət resp qanunverici və icra orqanları,maliyyə orqanları,vergi idarələri,Milli Bankı,Nazirlik və idarələrin ixtisaslaşdırılmış inspeksiyaları,Dövlət Statistika komitəsi və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzarət sistemi içərisində əsas yeri maliyyə nəzarəti tutur.

Maliyyə nəzarətinin dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırmaq,maliyyə ehtiyatlarından xalq təsərrufatının bütün sahələrində effektiv istifadə edilməsini təmin etmək prosesində əhəmiyyəti böyükdür.Bazar iqt-na keçid dövründə maliyyə nəz rolu daha da artır.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir.O,maliyyə nəz-nin məzmununu və təyinatını müəyyən edir.Nəzarətin məzmunu,istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir.Maliyyə nəzarəti- xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrufat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması məcmusundan ibarətdir.M.n həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi nəzarət təşkilatları və ya qrupları yaradılır.Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maliyyə nəzarəti-nəzarətin xüsusi sahəsi olub dəyər dərəcəsində istifadəsi ilə əlaqəli , məqsədəuyğun istiqamətdə müəyyən tətbiq sahəsinə malikdir

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz-ozuna tənzimləyə bilməz. Bu proseslər daim muxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini cətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri onləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq ucun hokmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrufatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gercəkləşdirməkdir.

Əslində, bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə soykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi hec bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır.

Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gercəkləşdirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahuru, yaxud gercəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin

məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd etmək ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləri dəyişə bilər. Belə bir ciddi dəyişiklik indi Azərbaycan Respublikasında baş verir ki, bu da, dediyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan uzunmüddətli forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmuudur. Makro- və mikrotənظیمləmə proseslərində maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlığı, bu və ya digər uyğunsuzluqları uzaq çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektə maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir.

Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri; 3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

«Maliyyə nəzarətinin subyektləri» dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları nəzərdə tutulur. Ölkələrin çoxunda dövlət nəzarəti maliyyə nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları çox mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş muhasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Özəl nəzarəti isə auditor (təftiş) şirkətləri həyata keçirir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellik, maya dəyəri, dövrəyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolaylı qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;

- budcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı budcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və başqa istiqamətlər.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

2.Maliyyə nəzarətinin təsnifatı.

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini butov şəkildə öyrənmək çox cətinidir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

- Mulkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növə həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl nəzarət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyektı müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergi qoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət budcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir.

İctimai maliyyə nəzarətini konulluluk və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gərcəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən muhum və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçirdikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mulkiyyətli təşkilatların gərcəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyektı korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

- 1) ilkin nəzarət;
- 2) cari nəzarət;
- 3) sonrakı nəzarət.

Muəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, muzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, sənədli sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərclərin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə muəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, muəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona soykənir. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

3. Maliyyə nəzarətinin aparılma istiqamətləri.

Maliyyə nəzarəti formalarının əsasında yoxlamaların həyata keçirilməsi vaxtı (dövrü) durur. Bu nöqtəyi-nəzərdən maliyyə nəzarətinin üç forması var:

- a) ilkin nəzarət;
- b) cari nəzarət;
- c) sonrakı nəzarət.

İlkin nəzarət pul fondunun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi üzrə maliyyə əməliyyatlarına başlamazdan əvvəl həyata keçirilən nəzarətdir. Maliyyə intizamının pozulmasının qarşısının alınmasında bu mərhələnin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nəzarət fəaliyyət üçün əsas olan lisenziya və sənədlərin - büdcə layihələrinin, maliyyə planları və smetaları, kassa sənədlərinin olub-olmamasının yoxlanılmasından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsinin 33-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur ki, vergi ödəyiciləri

vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq olaraq vergi ödəyicisi olan şəxs, onun filial və nümayəndəliklərinin olduğu yer üzrə, habelə sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən vergi ödəyicisi olan fiziki şəxsin yaşadığı yer üzrə vergi orqanlarında üçotə alınır. Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsinin 24-cü maddəsinin göstərişlərinə əsasən isə, vergi orqanları, yuxarıdakı maddədə göstərilən halda, vergi ödəyicilərinə vergi qanunvericiliyi və vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər barədə kütləvi informasiya vasitələri ilə əvvə ya fərdi qaydada əvəzsiz olaraq məlumat verməyə, müəyyən edilmiş hesabat formalarının doldurulması qaydalarını izah etməyə, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə izahatlar verməyə, onların hüquq və vəzifələrini izah etməyə borcludur.

Beləliklə, ilkin maliyyə nəzarətinin məqsədi maliyyə-hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına lazımi metodiki köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Cari nəzarət - pul əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində aparılan maliyyə nəzarətidir. Belə nəzarət maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, cari xərclər və s. həyata keçirilməsi gedişində maliyyə orqanları tərəfindən aparılır. Bu növ nəzarətin aparılmasında məqsəd maliyyə fəaliyyəti zamanı yol verilən nöqsanları aşkara çıxarmaq və xəbərdar etməkdən ibarətdir.

Cari maliyyə nəzarəti səlahiyyətli dövlət orqanlarından əvvəl əslində müəssisə və idarələrin özlərinin xidməti strukturları tərəfindən gündəlik həyata keçirilməsi vacib olan nəzarətdir. Belə olan halda, onlar müəyyən səbəbdən yol verilmiş nöqsanları vaxtında aşkar edə bilir və onları aradan qaldırır. Cari maliyyə nəzarətinin obyektinə əldə olunmuş gəlirlərdən dövlət qarşısında öhdəliklərin icra olunması ilə və ya təqdim edilmiş pul vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı sənədləşdirmələrdir.

Sonrakı nəzarət - maliyyə əməliyyatlarının sonunda aparılan maliyyə nəzarətidir. Məsələn, hüquqi şəxslər tərəfindən büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən sonra, yaxud müəyyən məqsədlər üçün pul vəsaitləri xərcləndikdən sonra aparılmış maliyyə nəzarətinin məqsədi əməliyyatların qanunlara müvafiq olmasını, onların məqsədyönlü prinsipə uyğun aparılmasını yoxlamaq, nöqsanların aşkar edilməsi və onlara görə isə hüquq pozğunluğuna yol vermiş şəxslərə qarşı məsuliyyət tədbiri görməkdən ibarətdir. Sonrakı maliyyə nəzarətinin tədqiqat obyektinə keçən yoxlama dövrünün maliyyə göstəriciləridir. Buna görə də nəzarəti həyata keçirən maliyyə orqanı subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini dərinlən və hərtərəfli analiz edərək yoxlayır.

Maliyyə nəzarətinin növlərinə gəldikdə isə deməliyə ki, onları müxtəlif əsaslara görə fərqləndirmək olar. Prof. A.N. Kozirin "maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların təbiətindən" asılı olaraq nəzarətin üç növünü fərqləndirir:

- dövlət nəzarəti;
- təsərrüfatdaxili nəzarət;
- müstəqil nəzarət.

Müəllif dövlətin maliyyə nəzarətində, öz növbəsində, iki növünü ayırd edir:

a) ümumdövlət nəzarəti, yəni ümumi səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları, habelə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti;

b) idarə nəzarəti, yəni nazirliklər və idarələr, yerli özünüidarə orqanlarının nəzarət-təftiş şöbələri tərəfindən onlara tabe olan müəssisə və idarələrə münasibətdə həyata keçirilən maliyyə nəzarəti.

Ümumiyyətlə isə, maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların dairəsinə görə nəzarətin aşağıdakı növləri vardır:

1. Parlament nəzarəti;
2. Prezident nəzarəti;
3. Ümumi səlahiyyətli idarəçilik orqanlarının nəzarəti;
4. Maliyyə-kredit orqanlarının nəzarəti;
5. İdarədaxili nəzarət;
6. Təsərrüfatdaxili nəzarət;
7. Auditor nəzarəti.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin məzmunundan asılı olaraq maliyyə nəzarətinin növlərini bu şəkildə də qruplaşdırmaq olar:

- a) büdcə nəzarəti;
- b) vergi nəzarəti;
- c) bank nəzarəti;
- d) sığorta nəzarəti;
- e) valyuta nəzarəti;
- f) gömrük nəzarəti.

Maliyyə nəzarətinin bütün bu növlərini: a) məcburi nəzarət; b) könüllü (təşəbbüs əsasında) maliyyə nəzarəti olmaqla qruplaşdırmaq olar. Prof. N.İ. Ximiçeva hesab edir ki, məcburi maliyyə nəzarəti iki halda həyata keçirilir:

qanunvericiliyin bilavasitə tələbi üzrə;
səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı ilə.

Təşəbbüs əsasında maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin özlərinin müstəqil qərarı ilə həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarəti müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Hüquq ədəbiyyatında maliyyə nəzarətinin yalnız iki metodunun olduğu göstərilir:

yoxlama;
təftiş.

Lakin prof. O.N. Qorbunova maliyyə nəzarətinin bir sıra başqa metodlarını da ayırd edir:

- 1) müşahidə - yəni nəzarət obyektinin fəaliyyətinin vəziyyəti ilə ümumi tanışlıq;
- 2) yoxlama - maliyyə fəaliyyətinin yalnız əsas məsələlərinə toxunur və müvafiq sənədlərin yerində olması və onlara baxılması ilə həyata keçirilir;
- 3) iqtisadi tədqiqat - maliyyə fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə münasibətdə aparılır və yoxlamadan fərqli olaraq daha geniş dairə göstəriciləri əhatə edir. Bu zaman, məsələn, sorğu və anketləşdirmə üsullarından istifadə olunur. Nəticə etibarlı ilə, iqtisadi tədqiqatın yekunları nəzarət obyektinin maliyyə vəziyyətinə qiymət verilməsində, təşkilatın yenidən qurulmasında istifadə oluna bilər.

4) iqtisadi analiz metodu da öz növbəsində maliyyə intizamının pozulmasını aşkara çıxarmaqda müvafiq əhəmiyyət kəsb edir. Analiz cari və illik hesabatlar əsasında aparılır. Bu zaman müxtəlif analitik üsullardan: ölçülər, standartlar, qruplar və s.-dən istifadə olunur.

5) nəhayət, maliyyə nəzarətinin ən mühüm metodu - təftiştir.

Təftiş - maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanunçuluq, şəffaflıq və məqsəbyönlülük prinsipləri əsasında qurulmasında əmin olmaq məqsədi ilə müəssisə, idarə və təşkilatlarda aparılan dərin və hərtərəfli, tam yoxlamadır.

Təftiş müxtəlif orqanlar, xüsusilə maliyyə orqanları tərəfindən aparılan yoxlamadır.

Təftişin yoxlama obyektinə görə aşağıdakı növləri vardır:

- a) sənədli təftiş;
- b) faktiki təftiş;
- c) qismən təftiş;
- d) tam təftiş.

Sənədli təftiş maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən maliyyə sənədlərinin - hesabatlar, ödəmə sənədləri, order və çeklər, lisenziya və balansların və s. yoxlanılması ilə həyata keçirilir. Sənədli təftiş zamanı nağd pul vəsaitlərini yoxlamadan, elə sənədlər əsasında nöqsanları aşkar etmək olar.

Faktiki təftiş - həm sənədlərin və həm də maddi sərvətlərin yoxlanılmasıdır. Lakin burada bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, adından göründüyü kimi bu təftiş faktın təftiş edilməsidir. Belə faktlar hər hansı bir məlumat əsasında və ya qanunvericilikdən irəli gələ bilər. Məsələn, əgər hər hansı bir sahədə pozğunluq haqqında məlumat varsa, göstərilən fakt yoxlanılır. Yaxud da, məsələn, qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə görə, hər hansı bir verginin ödənilməsinə yoxlamaq üçün vergi orqanları faktiki təftiş apararaq, həmin verginin köçürülməsinə əmin olurlar. Təcrübədə faktiki təftişə kameral təftiş də deyilir.

Tam təftiş - müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinin yoxlanılmasıdır (yəni, gəlirlərin, xərclərin planlaşdırılması, malların satışı və s. sahələri). Tam təftiş, habelə, müəyyən dövr ərzində, məsələn, bir il və ya iki il müddətində həyata keçirilən bütöv fəaliyyətin yoxlanılmasıdır.

Qismən təftiş aparılarkən nəzarətin diqqəti maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinə yönəlir. Məsələn, idarənin vergi sahəsində, yaxud ezamiyyət xərcləri və s. sahələri ayrı-ayrılıqda hər bir yoxlamanın obyektinə çevrilir.

Qismən təftişə "seçmə təftiş" də deyilir. Seçmə təftiş aparılarkən, təftiş sənədlərində təftiş növünün adı xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatında bir sıra başqa təftiş növləri də ayırd edilir. O cümlədən, tematik təftiş, planlı təftiş, plandankənar təftiş və kompleks təftiş. Beləliklə, təşkilati əlamətinə görə təftiş aşağıdakı şəkildə də təsnifləşdirmək olar:

- 1) tematik təftiş;
- 2) kompleks təftiş;
- 3) planlı təftiş;
- 4) plandankənar təftiş.

Tematik təftiş müəssisə və təşkilatların işinin müəyyən sahəsinin düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədi güdür.

Kompleks təftiş müxtəlif profili mütəxəssislərin iştirak etməsi ilə aparılan təftişdir. Bu maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün elementlərinin - istehsal və maliyyə elementlərinin qarşılıqlı əlaqəli surətdə yoxlanılmasıdır.

Planlı təftiş və plandankənar təftişlər təftişin təyin olunması üsuluna görə növləridir.

Planlı təftiş təftiş təyin edən orqanın qəbul etdiyi planlar əsasında aparılır. Məsələn, xüsusi təftiş qrafiki tərtib olunur və təsdiq olunur. Burada ilin bütün aylarında hansı təşkilatlarda təftiş aparılacağı təsdiq olunur.

Lakin müəyyən orqanların, məsələn, istintaq orqanlarının tələbi ilə plandan kənara çıxaraq, təcili surətdə təftiş aparılır (hətta planlı təftiş aparılıbsa da, yenə də əlavə təftiş mütləq aparılmalıdır).

Təftişin aparılması qaydaları və üsullarına gəldikdə deməliyik ki, təftiş bir qayda olaraq, bir ay müddətində aparılmalıdır. Lakin bu müddət təftiş təyin edən orqan tərəfindən uzadıla və qısaldıla bilər.

Bir qayda olaraq, təftiş qabaqcadan tərtib olunmuş proqram əsasında aparılır. Proqramda təftişin obyektı və ya obyektləri, qoyulan məqsədlər və onların həyata keçirilməsi müddəti qeyd olunur.

Təftişin nəticələri xüsusi maliyyə aktı - təftiş aktında əks etdirilir. Akt müvafiq şəxslər: təftişçi və ya təftiş qrupu, təşkilat rəhbəri və onun baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Məhz aktın əsasında təftiş orqanı aşkar olunmuş nöqsanlara görə müəyyən təsir tədbirləri həyata keçirir. Akt bu zaman hüquqi əsas kimi çıxış edir və onun böyük hüquqi əhəmiyyəti vardır. Nöqsanlara yol vermiş təqsirli şəxslər isə məhz aktın əsasında məsuliyyətə cəlb olunur. Akt habelə nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi üçün də hüquqi əsasdır.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən təftişçinin geniş hüquq və səlahiyyətləri vardır:

1) təftiş aparılan təşkilatda maliyyə sənədlərini - planları, smetaları, haqq-hesab və hesabat sənədlərini, ödəmə sənədlərini və s. yoxlamaq, onları yoxlamaq üçün tələb etmək;

2) müəssisənin, lazım gələrsə, bütün sahələrini və binalarını bir-bir yoxlamaq;

3) müəssisənin bankdakı hesablarını və bankda həyata keçirilən əməliyyatlarını yoxlamaq;

4) mütəxəssis və ekspertlər dəvət etmək;

5) müəssisənin vəzifəli şəxslərindən bu və ya digər məsələ barəsində yazılı izahat tələb etmək;

6) xüsusi protokol əsasında müəyyən sənədləri götürmək.

Öz hüquqlarını həyata keçirərkən təftişçilər nəzarətin müxtəlif üsullarından istifadə edir. Bu üsullar aşağıdakılardır:

1) formal yoxlama - nəzarət üçün baxılan sənədlərin düzgün tərtib edilməsinə fikir vermək, yəni onların xüsusi qaydada nömrələnməsi və möhürlənməsinə, tikilməsinə fikir vermək;

2) riyazi yoxlama - sənədlərdə haqq-hesabın düzgün aparılmasına fikir vermək, riyazi əməllərin düzgünlüyünü aşkar etmək və tutuşdurmaq;

3) normativ yoxlama - əməliyyatların sənədləşdirilməsinə hüquqi qiymət vermək, onların qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olmasını yoxlamaq;

4) məntiqi yoxlama - maliyyə, təsərrüfat əməliyyatlarının məqsədə müvafiqliyini yoxlamaq;

5) qarşılıqlı yoxlama - təsərrüfat əlaqələrinə malik olan müəssisənin və onun qarşılıqlı əlaqədə olduğu müəssisə və təşkilatların da maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrini yoxlamaq;

6) müqayisəli yoxlama - maliyyə əməliyyatlarının qeyd olunduğu bütün sənədləri müqayisəli şəkildə yoxlayıb tutuşdurmaq;

7) inventarlaşdırma - yəni müəssisənin maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarını siyahıya almaq;

8) ekspertiza - görülmüş işlərin həqiqi göstəricilərini müəyyən etmək üçün peşəkar mütəxəssislərin xidmətindən istifadə etməklə qiymət vermək;

9) vizual müşahidə - maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gedişinə kənardan müşahidə aparmaqla nəzarət etmək.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 13 yanvar 13 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş "Xronometraj metodu ilə müşahidə aparılması qaydaları" Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərin gəlir götürmək üçün istifadə etdikləri, yaxud vergi tutulan obyektlərin saxlanması ilə bağlı olan istehsal, anbar, ticarət və digər binalarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xronometraj metodu ilə müşahidə aparılmasını müəyyən edir. Müşahidə aparılmasının məqsədi vergi ödəyicilərin obyektlərində istehsal həcminin və mallarının (işçilərin, xidmətlərin) satış dövriyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təftiş aparan şəxslər nəzarət zamanı qanun çərçivəsində çıxış edərək, hərəkətlərini qanunla nizamlamalı, qanunun tələblərinə riayət etməlidirlər. Təftiş aparılan müəssisə və təşkilatların rəhbərləri təftiş və yoxlama üçün lazımi şərait yaratmalı və bütün xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmalıdırlar. Aşkar olunmuş nöqsanları dərhal aradan qaldırmalıdırlar.

Təftişçinin qeyri-qanuni hərəkətlərindən inzibati və məhkəmə qaydasında şikayət etmək olar.

Son illər müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə çoxlu sayda əsassız müdaxilələrin qarşısını almaq, iri, orta və kiçik sahibkarlığın respublikamızda inkişafına əngəl törədən maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən ciddi tədbirlər görülür. Azərbaycan Respublikası prezidenti tərəfindən verilmiş 1996-cı il 17 iyun tarixli 463 sayılı "İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə" fərmanı, "Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında" 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı, "Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında" 28 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı, habelə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə nəzarəti işini nizamlamaq məqsədilə verilmiş "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında" 1-64 sayılı, 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı, bu qəbildən olan tədbirlərdən hesab olunur.

4.Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları.

Cox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə

nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipial tələblərə hökmən əməl edilməlidir. Onları belə xulasələşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarəti tam aşkarlıq şəraitində aparılmalıdır. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli cətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət ucun bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; buna görə də müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti ucun tam aşkarlıq mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını qorumağa yardımçı olur, digər tərəfdən isə nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini təmin edir. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

2. Gözlənilməz neqativ halların qarşısını almaq ucun tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. İqtisadi azadlıq şəraitində müəssisələr tez-tez nəzərdə tutulmayan fəsadlarla üzləşdiyindən maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən iqtisadi ab-havanın bu cür «şiltaqlıqlarından» qorunma tədbirləri görülməlidir. Belə tədbirlər müxtəlif formalarda ola bilər. Onu da qeyd etmək ki, bu onlayıcı tədbirlərin hamısı firmanın strateji planlarında nəzərdə tutulur və bütün fəaliyyət dövründə onlardan istifadə olunur.

3. Təftiş hərtərəfli olmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də hökumətin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, cəmiyyətliliyini mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Nəzarət butovlqlə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti ucun bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarəti təşkil edilib gerçəkləşdirilərkən bir sıra torəmə prinsiplərə də riayət olunmalıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir necə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların

neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması ucun tədbirlər gəurulur.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və muəssisələrin fəaliyyətinin muxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrufat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın istib qamət dəyişkənliyinin və ya yenidən qurulmasının zəruriliyini uzə çıxarır.

3. Təhlil metodu faktlara soykənməklə ən durust informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu metod dovri, yaxud illik hesabatlara tətbiq edilir.

Bu zaman planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən muhum metodlardan biridir və təşkilatların muəyyən hesabat dovrundəki maliyyə-təsərrufat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (yaxud auditor yoxlanışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur.

Təftiş dovlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq huququ ilə təşkil edilə bilər.

5.Auditor nəzarətinin mahiyyəti.

İqtisadi fəaliyyətə cəlb edilmiş təsərrufat subyektlərinin hamısı olkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda coxolculu munasibətlər qurur, əlaqələrini genişləndirirlər. Belə bir məqamda muəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv və əsaslı şəkildə qiymətləndirilməsi zərurəti xeyli aktuallaşır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditorların və auditor təsisatlarının yerinə yetirdikləri ən muhum vəzifələrdən biridir.

Dovlət qulluqçuları olmadan tam mustəqil fəaliyyət göstərən auditorlar maliyyə, ucot və nəzarət sahəsində yuksəkixtisaslı mutəxəssis, muhasib-mufəttişlərdir. Auditor xidməti, yaxud qısaca desək, audit iki novə bolunur: firmadaxili və xarici auditlər.

Firmadaxili audit firmaların (şirkətlərin), onların filiallarının rəhbərliyi səviyyəsində fəaliyyət göstərən auditor xidmətləri həyata keçirir.

Onların əsas işi muəssisələrin maliyyə və təsərrufat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ucun qəbul edilən idarəcilik qərarlarının səmərəsinin, nəticə etibarilə rentabelliliyinin və gəlirliliyinin artırılmasına yönəlmişdir. İllik hesabat hazırlanarkən muhasibat ucotunun qaydalarına və prinsiplərinə necə əməl edilməsinin yoxlanılması, xarici auditorların maliyyə strategiyasına dair təkliflərinin, tövsiyələrinin araşdırılması, maliyyə informasiyasının dəqiqliyinin, motəbərliyinin, operativliyinin yoxlanılması onun vəzifələri sırasına daxildir.

Xarici audit xüsusi auditor firmaları dovlət vergi orqanları və başqa qurumlarla, eləcə də banklarla, xarici tərəfdaşlarla, səhmdarlarla, sığorta birlikləri ilə və s. bağlanan muqavilələr əsasında həyata keçirirlər.

Bazar iqtisadiyyatı olkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliyyət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən muhum işgörmə amili muvafiq huquqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas huquqi sənəd

bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, auditorların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mulkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı münasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkələrin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə tənzimlənir.

Audit (ingilis dilindəki “to audit”, yəni «təftiş etmək», «yoxlamaq» sözündəndir) muhasibat uçotunun, maliyyə və muhasibat hesabatlarının dəqiq və düzgün aparılmasının, istehsalla və xidmətlərlə məşğul olan, başqa işlər görə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır. Auditor yoxlanışı icbari və ya könüllü (təsərrüfat subyektlərinin özlərinin təşəbbüsü ilə) qaydada aparıla bilər. Mütləq audit qanunvericiliyə uyğun olaraq öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməyə borclu olan təsərrüfat subyektlərinə, eləcə də qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda, yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərarları əsasında tətbiq edilə bilər. Qalan hallarda könüllü auditə üstünlük verilir.

Müqavilə əsasında yoxlanışlar, ekspertizalar, təhlillər aparılması, subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında yazılı rəylər tərtib edilməsi, muhasibat uçotunun təşvihi, hesabat göstəricilərinin düzgünlüyünün təsdiqlənməsi və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində peşə fəaliyyətinə uyğun digər işlərin görülməsi də auditor xidmətinə daxildir. Auditor xidmətini müvafiq peşə təşkilatları, yaxud müstəqil auditorlar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yoxlanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat almaq;
- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qusurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;
- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştiraka cəlb etmək;
- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış ucun zəruri olan sənədləri

vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

- Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sozsuz əməl etmək;

- sifarişçinin muhasibat ucotunu və hesabatını, onların durustluğunu mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;

- muhasibat ucotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aşkar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qusurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;

- sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sirrini acmamaq;

- yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

- deyilənlərdən başqa, auditor xidmətinin sozsuz yerinə yetirməli olduğu bir çox başqa vəzifələr də var.

Səriştəli auditor xidmətlərinin haqqı ödənilməlidir və ya auditor firmaları hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat hesablı təşkilat kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu status auditorların üzərinə müəyyən məsuliyyətlər qoyur. Məsələn, auditorlar, yaxud auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirə bilmədikləri hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq yarıtmaz icraçılar əmlak məsuliyyətinə cəlb oluna, həmcinin, öz vəzifəsini yerinə yetirməyənlər lisenziya hüquqlarından məhrum edilə bilərlər.

Auditor xidmətlərindən bəhrələnən təsərrüfat subyektlərinin də bir sıra hüquq və vəzifələri var. Məsələn, bu təsərrüfat subyektlərinin rəhbərləri auditin keçirilməsi üçün zəruri olan bütün sənədləri, cədvəlləri, hesabatları təqdim etməyə, auditorun sorğularına yazılı cavab verməyə borcludur və təqdim etdiyi məlumatların durustluğunə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat subyektləri auditor seçimində sərbəstdirlər və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlər üzrə istənilən müddətə auditorlarla, yaxud auditor təşkilatları ilə müqavilə bağlamaq hüquqları var. Belə müqavilələr yoxlanış məqsədilə bağlanırsa, auditor yoxlanışın yekunları üzrə qəbul edilmiş qaydada akt bağlayır.

Dediklərimizin hamısı auditor nəzarətinin mahiyyətinin açılmasına, həm də bununla birlikdə, onun fəaliyyət yonlərini, əsas hüquq və vəzifələrini açıqlamağa xidmət edir.

Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2007-ci il ərzində 47 sərbəst auditor, 55 auditor təşkilatı (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və ya nümayəndəliyi) və 3 xarici investisiyalı auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, hesabat dövründə təsərrüfat

subyektləri ilə 28.004.071,1 manat məbləğində 4.873 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.111.267,5 manat məbləğində 754-u ilin əvvəlinə qalıq kimi, 21.892.803,6 manat məbləğində 4119-u isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya numayəndəlikləri) üzrə sayına görə 5,4% və məbləğinə görə 65,0%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 5,0% və məbləğinə görə 12,1%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 51,2% və məbləğinə görə 17,0%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 38,4% və məbləğinə görə 5,9% təşkil etmişdir. 2007-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 15.757.268,8 manat məbləğində 4.182-i yerinə yetirilmişdir. İqtisadi idarəetmənin ən vacib ünsürlərindən sayılan nəzarət və uçot bazar münasibətlərində daha aktiv xarakter daşıyır. İnzibati qaydada tətbiq edilən, ümumi nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir firma və təsərrüfat rəhbəri sərbəst təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı-ayrılıqda təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzərtindən necə istifadə etməyin yollarını axtarır. Bu zaman uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi, balans rəqəmlərindən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə auditor xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Azad bazar iqt-da dövlətlə sahibkar arasında, sahibkarlarla idarəedici (menecer) arasında təsərrüfat- maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət qaranri olmalıdır ki, bu məsul işi də yalnız audit vasitəsilə icra etmək mümkündür.

Maraqlı işgüzar tərəflərin mənafeyini təmin edən audit (ekspert) yekun arayışının hazırlanmasında müxtəlif test sistemindən və yoxlama metodologiyasından istifadə edir. Bu və ya digər sistemin tətbiqi və yaxud onun elementlərindən istifadə edilməsi verilən sifarişdən və tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yalnız mühasibat və maliyyə hesablarının yoxlanılması ilə məhdudlaşa bilməz. Audit fəaliyyətin inkişafı tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, onun mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. Audit latın sözü olub avdio-sözündən götürülmüşdür, məna isə eşidirəm deməkdir. Lakin bugün ETTnin inkişafı ilə əlaqədar olaraq audit təkcə eşidirəm yox, həm də görmək, dərin iqtisadi təhlil aparmaq, analitik nəticələr əldə etmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Tədqiqatçıların fikrinə görə audit fəaliyyəti 12ci-13cu əsrlərə təsadüf edir və bu peşəkar fəaliyyət növünü 1ci dəfə İngiltərədə rəsmən elan edilməsi qeyd olunur. Audit fəaliyyətinin struktur formalaşması 18ci əsrin sonundan başlamışdır. Bu forma İEÖdə geniş yayılmışdır (ABŞ, AFR, İngiltərə). Dünyada “Artur Anderson”, “Mak Kinzi”, “Kuperz End Laybrand” və s auditor təşkilatları ən məşhurdur. MDB ölkələrində ilk dəfə 1987ci ildə yaradılıb.

Audit-əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsər subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və qürüst aparılmasının mühasibat və maliyyə hesablarının müstəqil yoxlanılmasıdır. Audit yoxlanılması məcburi və ya könüllü ola bilər. Audit 2 formaya ayrılır: firmadaxili və kənar

Firmadaxili audit- firma daxilində və eyni zamanda filiallarında audit xidmətlərini həyata keçirərəkən firmanın mərkəzi rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir.

Kənar audit- xüsusi audit firması dövlət vergi idarəsi, idarə və müəssisələr ilə və s. Mənfəətəbədar olanlar, banklar, xarici partnyorlarla səhmdar və sığorta cəmiyyətləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Əsas vəzifələri yoxlanılan obyektlərdə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü təyin etmək və həmçinin təsərrüfat fəaliyyəti və kommertiya nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

6.Auditorlar palatası və onun vəzifələri.

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti lazımi nəzarətin olmasını tələb edir. Bu xidmətin mustəqilliyi qətiyyənlə onun nəzarətsizliyi demək deyil. Onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq orqanın olması zərurətini irəli sürür və bu missiyanı məhz Auditorlar palatası yerinə yetirir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən auditorları özündə birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə öz əksini tapan və konkretləşdirilən bir necə əsas funksiyaları yerinə yetirir. Aşağıda həmin vəzifələrin siyahısını və şərhini veririk.

1. Auditorlar Palatasının ilkin və həlledici vəzifəsi olan bütün auditorların qeydə alınması və onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması butovlukdə dövlət ucun, eləcə də normal iqtisadi fəaliyyət ucun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Palata sərəştəli fəaliyyətə başlayan auditorların və auditor təşkilatlarının hamısını qeydiyyatdan keçirir, bütün tələblərə cavab verən auditorları lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə respublika Auditorlar Palatasından lisenziya almış mustəqil (azad) auditor ölkə ərazisində mustəqil auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq huququna malik fiziki şəxsdir.

Respublikada mustəqil auditorluğa iddia edənlərə aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- muhasibat ucotu, maliyyə işi, iqtisadiyyat və ya huquq ixtisasları üzrə ali təhsil və ixtisas üzrə azı uc illik iş təcrübəsinə malik olmaq;
- mustəqil auditorluq imtahanı vermək və s.

Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditorluq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq huququ qazanmış huquqi şəxsdir. Həm də təşkilatın Nizamnaməsinə görə bu xidmət novu onun yeganə fəaliyyət sahəsi olaraq qalır. Auditor təşkilatı yaratmaq ucun azı 3 mustəqil auditorun olması vacibdir. Auditorluq fəaliyyəti ucun lisenziya 5 illik müddətə verilir.

Müvafiq lisenziya aldıqdan və auditorlar siyahısında qeydiyyatdan keçdikdən sonra auditor auditorluq xidməti ilə məşğul olmaq huququ

qazanır. O, fəaliyyətini ya özəl qaydada, ya da hər hansı auditorlar təşkilatının uzvu kimi gerçəkləşdirə bilər. Başqa fəaliyyət novu ilə məşğul olmaq qadağandır.

2. Auditorlar fəaliyyətə başladıkları andan onların işinə bir sıra vasitələrdən bəhrələnməklə Auditorlar Palatası nəzarət edir. Məsələn, mustəqil auditorlar öz işlərini xüsusi gündəlikdə yazaraq apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlatdırmaq ucun həmin gündəlikləri Auditorlar Palatasına təqdim edirlər. Auditorlar vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmədiyi hallarda onların lisenziyaları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əllərindən alınə və fəaliyyətlərinə xitam verilə bilər.

3. Auditor fəaliyyəti zamanı yaranan mubahisəli məsələlərin necə həll edilməsi auditorluq fəaliyyətinin sabitliyi ucun son dərəcə önəmlidir. Auditorla (auditorlar təşkilatı ilə) sifarişçilər arasında muəyyən mubahisələr yarana bilər. Bunların coxuna Auditorlar Palatası baxır və həll edir. Mubahisələrin hamısı əmlak xarakteri daşıyırsa, onlara Auditorlar Palatası yox, arbitraj məhkəməsi baxır.

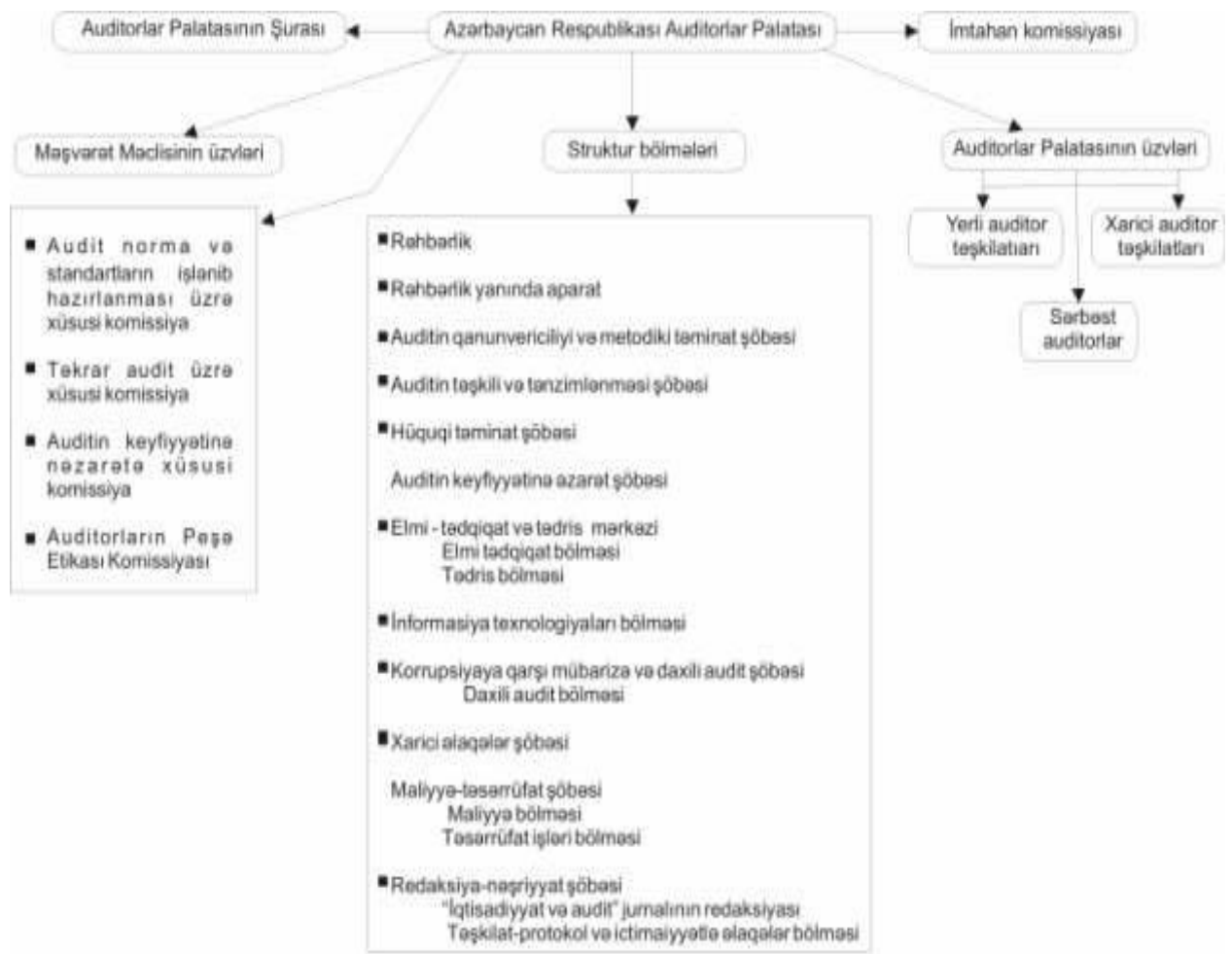
4. Auditorun işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası auditor təşkilatlarının maliyyə-təsərrufat fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır, onların işinə nəzarət edir. Butun bu de 13 yılənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret muəyyənleşdirməyə imkan yaradır.

Beləliklə, Auditorlar Palatasının məqsəd və vəzifələri dövlətin auditor xidmətinin tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədəki normativ aktları, olkədə auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq, dövlətin təsərrufat subyektlərinin və auditorların maraqlarını qorumaq, sonuncuların qanunvericilik və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri yerinə yetirib-yetirmədiklərinə nəzarət etməkdir. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənilir.

Auditorlar Palatası haqqında Əsasnaməni olkənin ali qanunvericilik orqanı olan Parlament təsdiq edir. Demək olar, butun olkələrdə Auditorlar Palatası auditor xidmətini tənzimləyən qurum kimi çıxış edir.

Mustəqillik əldə etdikdən sonra eyni qurum Azərbaycanda da yaradılmış və artıq bir çox illərdir ki, muvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu sxemdəki kimidir (sxem 6.5.1).

7.Maliyyə nəzarətinin təşkili.

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi bir cəhətdən onun təşkilindən asılıdır. Dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti, adətən, əvvəlcədən tutulmuş xüsusi plan üzrə, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sifarişlər əsasında gerçəkləşdirilir. Birinci halda mufəttişin adına vəsiqə yazılır və o, həmin vəsiqəni pasport, yaxud şəxsiyyəti təsdiqləyən başqa sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra baş muhasibin və ya müəssisənin başqa bir vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə yoxlanış başlanır. Auditor yoxlanışında isə sifarişçi ozu auditora, yaxud onun uzv olduğu təşkilata müraciət edərək müvafiq muqavilə bağlayır, icraçının

hesabına lazımı qədər vəsait kocurur, sonra yoxlanış həyata keçirilir. Hər iki halda yoxlanışın nəticələri ümumiləşdirici aktda rəsmi əksini tapır. Bu cür aktlar, adətən, bir necə hissədən ibarət olur. Birinci hissədə yoxlanışın xarakteri, metodu, tarixi (vaxtı) və icraçıları göstərilir. İkinci hissədə yoxlanış zamanı ayrı-ayrı sahələrdə aşkar edilmiş faktlar və işin gedişi əks olunur. Ümumiyyətlə, aktda bütün faktlar, həm musbət, həm mənfi cəhətlər göstərməlidir. Ucuncu hissədə hokmən aşkarlanmış noqsanların aradan qaldırılması, ümumiyyətlə muəssisənin işinin yaxşılaşdırılması yolları qeyd olunur, çünki müfəttişin vəzifəsi təkcə neqativ

Sxem 6.5.1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturu və zərərli məqamların üzə çıxarılmasından ibarət deyil. Yoxlama prosesində müfəttişdən əlavə, muəssisənin rəhbərləri və kənardan dəvət edilmiş mütəxəssislər də iştirak edə bilərlər.

Tərtib edilmiş aktı yoxlanışın bütün iştirakçıları və muəssisə rəhbəri imzalamalı və akt möhürlə təsdiqlənməlidir. Muəssisə rəhbərliyi onu təsdiqləmək istəmədikdə imtinanın səbəbini əsaslandırmalıdır. İmzalandıqdan və təsdiqləndikdən sonra akt müvafiq (yoxlayıcı) orqanın muzakirəsinə verilir və muzakirənin nəticələrinə görə lazımi tədbirlər görülür. Yoxlanış nəticəsində cinayət tərkibli faktlar, inzibati pozuntular aşkarlanarsa, materiallar prokurorluq orqanlarına, yuxarı instansiyalara və başqa müvafiq idarələrə göndərilir.

8.Keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir.

Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Buna görə də əvvəllər başqa yolla gedən ölkələr indi bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemlərini bu istiqamətə yönəldir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu çox kiçik idi və o yalnız dövlət səviyyəsində məhdud cərcivədə həyata keçirilirdi.

İndi Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat-iqtisadiyyat

fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi yalnız birüklü mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyəti şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. İndiki halda köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulmalı, təzələnməli, təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində diqqəti cəlb edən müvafiq bazar strukturları da yaradılıb. Məsələn, auditor şirkətlərini, parlament yanında hesablama palatasını, auditor palatasını, mərkəzi bankın nəzdində maliyyə monitorinqi departamentini və s. göstərmək olar.

16

Bununla bərabər, bunlar heç də maliyyə nəzarət sistemində bütün zəruri tədbirlərin görülməsi demək deyil, bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə preventiv (xəbərdaredici və qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir:

- beynəlxalq səviyyəyə çıxma biləcək auditor şirkətlərinin formalaşması.

Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınmış şirkətlər icərisində

Azərbaycan şirkəti yoxdur və buna görə də xarici bazara çıxışları məhduddur.

Hətta daxili bazarda əksəriyyət iri şirkətlərin auditi məşhur xarici şirkətlər tərəfindən aparılır;

- maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanmasında da yavaş-yavaş özəl şirkətlərin xidmətindən istifadə olunması;

- yoxlama və təftişlərin bir qədər məhdudlaşdırılması və koordinasiya olunması;

- muxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların təkrarlanmasının qarşısının alınması;

- maliyyə nəzarəti prosesində də elektron vasitələrdən istifadənin

genişləndirilməsi, online yoxlamaların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması.

9.Maliyyə nəzarəti orqanları.

Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatın ayrı – ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək üçün mürəkkəb və cürbəcür məsələləri həll edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirildiyi obyektlərdən aslı olaraq, dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənilirlər. Dövlət maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarələr tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları, icraedici orqanlar, maliyyə, vergi, kredit, sığorta təşkilatları, komitə, baş idarələr, yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə xidməti şöbələri, kooperativ və ictimai birliklərin təftiş komissiyaları tərəfindən həyata keçirilir. O nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik təbəçiliyindən aslı olmayaraq yönəldilir.

İdarə maliyyə nəzarəti, nazirliyin şöbələri, şirkətlər, yerli hakimiyyət orqanları idarələri və s. tərəfindən aparılır. Onun obyektləri müəssisə və idarələrin istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab edilir.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatlarda iqtisadiyyata xidmət edənlər (mühasibat, maliyyə şöbəsi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Burada nəzarət obyekti müəssisə və təşkilatın özünün təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti və eləcə də onun ayrı – ayrı sahələri (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) hesab edilir.

İctimai maliyyə nəzarəti əvəzsiz və könüllülük əsasında ayrı – ayrı fiziki şəxslər (mütəxəssislər) tərəfindən aparılır. Nəzarətin obyekti yoxlayıcı qarşısında qoyulan konkret məsələlərdən aslıdır.

Müstəqil maliyyə nəzarətini ixtisaslaşdırılmış auditor, firma və xidmətləri həyata keçirirlər.

Ölkənin qanunverici hakimiyyət orqanları xalq təsərrüfatının sosial inkişaf proqnozlarını, dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatları müzakirə və təsdiq edən zaman həyata keçirirlər. Onlar dövlət vəsaitlərinin qanunauyğun, səmərəli istifadə olunmasına və xərclərin məqsəduyğun xərclənməsinə nəzarət edir. Qanunverici hakimiyyət orqanları maliyyə nəzarətini komitə və komissiyalar, xüsusi ilə proqnoz və maliyyə – büdcə komissiyaları vasitəsilə icra edirlər.

Büdcə vəsaitlərini fondların səfərbər edilməsi və istifadə olunması prosesinə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi maliyyə orqanları nəzarət edir və nəzarətin bu növü büdcə nəzarəti adlanır.

Respublika Maliyyə Nazirliyinin aparatı tərkibində nəzarət idarəsi, sahə maliyyə orqanlarında isə baş təftişçi nəzarətçilər aparatı fəaliyyət göstərir. Təftiş nəzarət idarəsi və təftişçi – nəzarətçilər aparatı müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal maliyyə fəaliyyətinin bütün növ təftişini aparır.

Kredit təşkilatları maliyyə nəzarətini ssudanın verilməsi və geri qaytarılması zamanı həyata keçirirlər.

Dövlət komissiyaları, dövlət komitələri, nazirlik və baş idarələr, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının şöbələri maliyyə nəzarətini xüsusi təftiş aparatı vasitəsilə həyata keçirirlər.